Naše společnost, časopis Centra pro výzkum veřejného mínění, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Vávra, Martin. 2009. „Jak zjišťovat návštěvnost bohoslužeb? Problémy s měřením náboženského fenoménu“. *Naše společnost* 7 (1): 32 - 39.

Jak zjišťovat návštěvnost bohoslužeb?

Problémy s měřením náboženského fenoménu[1]

Martin Vávra

How to measure church attendance. Problems with measuring of religious phenomenon

Abstract: This article deals with problems of religiosity research in sociology. First I concentrate on more general topics connected with religiosity research as is cross-country validity of survey instruments or relationship of theoretical concepts and empirical indicators in sociological surveys. Another part is about attending religious ceremonies which is one of the most significant (statistically as well as substantially) indicators in religiosity research. But despite the fact that it is behavioral indicator, so seemingly easy for measuring, its reliability became object of disputes in sociology of religion. I present data on church attendance taken from most important international survey series in sociology – ISSP, EVS and ESS. Results among these surveys are varying but despite this they are robust enough for interpretation and making cautious conclusions. Some possibilities for modifications of “attendance questions” based on experiences from General social survey are suggested.

Keywords: religion, survey methodolology, church attendance

Náboženství[2] zůstává významným společenským fenoménem, „silou, která působí na jiné síly“, a to i ve společnosti české, která bývá občas, a to i na základě povrchní interpretace dat ze sociálně vědních výzkumů nebo censů, označována za jednu z nejateističtějších na světě[3]. Předpovědi vyplývající ze striktně pojaté teorie sekularizace se nenaplnily,[4] a my tak můžeme vidět aktivitu tradičních církví i vznik nových náboženských směrů a společností, stejně jako přetrvávající a v některých oblastech dokonce sílící vliv náboženství v politice a veřejném životě jako celku.

Z toho samozřejmě vyplývá potřeba tyto jevy sociologicky zachytit. K tomu je možné použít řadu metod a přístupů.[5] Zde se budeme zabývat pouze kvantitativními sociologickými výzkumy náboženství. V řadě reprezentativních šetření jsou rutinně zahrnovány otázky zjišťující například vyznání respondenta, jeho důvěru k církvím nebo frekvenci jeho návštěv bohoslužeb. Jsou prováděny i výzkumy, kde je náboženství zkoumáno podrobněji, pomocí celých bloků otázek a probíhají také samostatná šetření zaměřená pouze na něj.[6]

[1] Práce na tomto příspěvku byla podpořena grantem „Proměny české religiozity v mezinárodním srovnání, ISPP 2008“ GA ČR č. 403/08/0720.

[2] Děkuji Bc. Markétě Kadlecové za konzultace při přípravě tohoto článku.

[3] Jednotliví autoři hlásící se k sekularizačnímu konceptu kladli důraz na rozdílné soubory jevů (je samozřejmě rozdíl, zda mluvíme o sekularizaci společnosti, institucí či mentalit), při ověřování svých teorií používali různé metody a i jejich závěry se (celkem pochopitelně) v jednotlivostech lišily [Sommerville 1998]. Společný jim ale v podstatě byl důraz kladený na postupné snižování významu náboženství ve veřejné sféře (především diky funkcionální diferenciaci společenských institucí) i ve sféře soukromí a každodennosti.

[4] Pro jejich přehled a popis viz [Nešpor, Václavík 2008].

[5] Informace o výzkumech a datech ze sociologických výzkumů lze získat v Sociologickém datovém archivu, který je součástí SOU AV ČR, v.v.i. Přehled výzkumů týkajících se religiozity provedených mezi lety 1990 a 2000 poskytuje článek [Váně, Kreidl 2001], informace o nejvýznamnějších výzkumech i z poslední doby najdeme v textu Dany Hamplové [in Nešpor, Václavík 2008].

[6] Bylo by samozřejmě možné zkoumat další případy náboženského chování vztahující se k formální a/nebo neformální (neinstucionalizované) religiozitě. Uveďme zde například účast na náboženské výchově nebo diskusích o náboženství, studium náboženské literatury atd.

Vávra, Martin. 2009. „Jak zjišťovat návštěvnost bohoslužeb? Problémy s měřením náboženského fenoménu“. *Naše společnost* 7 (1): 32 - 39.

V souvislosti s tím ovšem vyvstává otázka, do jaké míry jsou výsledky těchto výzkumů validní a reliabilní. Ta se samozřejmě vyskytuje u každé sociologické metody a každého zkoumaného tématu a náboženství není výjimkou. Jeho zkoumání ovšem s sebou nese také své specifické problémy a omezení. „Pokud nejsou při interpretaci brána v úvahu tato omezení, výsledky budou zkreslené nebo hůře, budou nahrávat nějakému předem danému postoji – třeba obraně církví, nebo boji proti nim.“ [Nešpor, Lužný 2007: 192]. Některé z těchto limitů se pokusím rozebrat v tomto článku. Nekladu si nárok na úplnost, něco takového ani není možné. Po konceptuálním rozboru se soustředím pouze na jediný indikátor používaný zhusta v sociologických výzkumech. Podle Glocka [1962] můžeme ve výzkumech náboženství rozlišit pět zkoumaných dimenzí. První z nich je přináležitost k náboženské skupině, druhou pak náboženské chování, třetí náboženská víra, čtvrtou náboženská zkušenost a pátou náboženské vědění. V tomto textu se budu věnovat pouze druhému z těchto pěti – náboženskému chování, a to ještě v nezbytné redukci,[7] kdy náboženským chováním se budu zabývat skrze návštěvnost bohoslužeb. Bylo by samozřejmě možné namítnout, že návštěvnost bohoslužeb je indikátor velmi klasický a „konzervativní“ v tom smyslu, že dobře pokrývá pouze některá náboženství a i uvnitř nich pouze tradiční náboženské chování. S tím je možné souhlasit, ovšem to neznamená vyvrácení významu tohoto indikátoru, ale pouze jeho omezení. To, že je stále důležitý, ukazují texty významných sociálních vědců, v kterých je takto používán.[8] Z toho také vyplývá potřeba se zjišťováním návštěvnosti bohoslužeb zabývat hlouběji. Cílem tohoto článku je právě ukázat nesamozřejmost a komplikovanost spojenou s tímto tématem – jak na konceptuální úrovni, tak i na úrovni měření. Ve svém článku využívám především data z výzkumných sérií European social survey (ESS), ISSP a European social survey (EVS).

Náboženství v (komparativních) sociologických výzkumech

Pokud projdeme aktuální práce z oblasti metodologie dotazníkových šetření [Krosnick 1999; Vinopal 2008; Krejčí 2008] zjistíme, že mnohá témata, která byla pokládána za uzavřená, se znovu stávají předmětem diskusí (například návratnost), nová se dostávají do popředí (kognitivní aspekty standardizovaného dotazování) a ještě další mění svůj rámec (problémy dříve pojednávané v rámci social desirability začínají být traktovány jako problém v rámci kognitivní psychologie). Lze říci, že závěr z čtení těchto prací je, že nějaké jedno „nejlepší řešení“ problémů spjatých s metodou dotazníkového šetření neexistuje a spíše než nalezení takového řešení je důležité brát možná omezení vypovídací hodnoty dat v úvahu, nechápat datový soubor jako „černou skříňku“, ale místo toho učinit diskusi problémů, omezení a nejasností součástí interpretace. Zde se budu zabývat dvěma klasickými případy takovýchto omezení. První se bude týkat srovnatelnosti konceptů v mezinárodních výzkumech a druhý tzv. social desirability efektu – obojí na příkladu návštěvnosti bohoslužeb.

Srovnatelnost konceptů v mezinárodních výzkumech

Podle článku, který napsali Harkness, Mohler a Van De Vijver [2003], můžeme rozlišit několik základních oblastí, ve kterých se projevují problémy mezinárodních sociologických výzkumů. [9] Lze ovšem říci, že jde o problematická místa všech sociologických výzkumů, které jsou ve výzkumech prováděných současně v různých kulturách pouze zvýrazněny. Většinu z nich můžeme vymezit vztahem teoretických konceptů, z

[7] Jako příklad lze uvést práce Roberta Putnama o sociálním kapitálu (například [Putnam, 2000]), kde pracuje s účastí na bohoslužbách jako s indikátorem angažovanosti v církvi (která je pro něj jednou z nejdůležitějších dimenzí občanské angažovanosti) nebo knihu „Sociální kapitál a participace v každodenním životě“ editovanou Paulem Dekkerem a Ericem Uslanerem [2001], kde je aktivita v církvích ukázána jako jeden ze zdrojů generalizované důvěry a je opět měřena především s použitím návštěvnosti bohoslužeb.

[8] Jako je kupříkladu už zmíněná teorie sekularizace nebo Luckmanova teorie skrytého náboženství.

[9] Podle této zprávy bylo nejvíce problémů s aplikací dotazníku v Japonsku, tedy zemi s náboženskou strukturou zcela odlišnou od zemí s křesťanskými kořeny, na jejichž náboženské zkušenosti jsou otázky ve výzkumu založeny. Lze tedy očekávat, že čím více takto odlišných zemí se výzkumu účastní (a v roce 2008, kdy byl výzkum ISSP věnován opět náboženství, se výzkumu účastnila navíc také Čína a Jihoafrická republika), tím více problémů s aplikovatelností jednotlivých otázek i celých konceptů lze očekávat.

Vávra, Martin. 2009. „Jak zjišťovat návštěvnost bohoslužeb? Problémy s měřením náboženského fenoménu“. *Naše společnost* 7 (1): 32 - 39.

nich odvozených latentních konstruktů a na jejich základě zkonstruovaných manifestních indikátorů, používaných již přímo ve výzkumné situaci. V ideálním případě na základě teorie odvodíme určitý konstrukt, který chceme ověřit pomocí výzkumu. Abychom to mohli provést, vytvoříme indikátory, které pak budou přímo ve výzkumu. Častý problém při měření mnohodimenzionálních teorií[10] a z nich odvozených konstruktů (například ne/tradiční religióznost) je, jestli indikátory, které byly použité proto, aby pokryly všechny relevantní aspekty konstruktu, takto skutečně fungují v každé kultuře, kde jsou aplikovány. Jestliže jsou indikátory pro výzkum prováděný ve více náboženských kulturách vytvořeny na základě znalosti jednoho náboženství nebo denominace, spíše než na základě náboženských rysů sdílených mezi náboženstvími a kulturami, pak výše zmíněný cíl samozřejmě nemůže být naplněn. Je jasné, že nalezení takovýchto univerzálních měřitelných rysů je obtížné a navíc sociologové náboženství potřebují získat často i velmi specifické informace, které ovšem mají svou relevanci pouze v některých zúčastněných zemích (a i uvnitř těchto zemí nemusí mít smysl pro všechny respondenty). Problémem je samozřejmě i to, že podoba většiny výzkumů je určena religionistickými koncepty, které vznikly v rámci západní kultury. Podle sociologa Talala Asada jsou pak tyto koncepty nelépe aplikovatelné na křesťanství (a v rámci něj na protestantismus, neboť dominantní sociologické teorie vznikly v zemích s převahou tohoto náboženství). „Jiné náboženské systémy, ať již například islám, hinduismus nebo dokonce katolicismus, se totiž mnohem méně orientují na „víru“ a více zdůrazňují náboženskou praxi, poslušnost a příslušnost ke komunitě“ [Nešpor, Václavík 2008: 291]. Tyto rozdíly v základních konceptech se projevují i na úrovni indikátorů ve výzkumech a v následné práci s daty. Studie o výzkumu ISSP 1998 zaměřeném na náboženství o tom jasně vypovídá [Harkness, Langfeldt, Scholz 2000]. Pokud si vezmeme za příklad návštěvnost bohoslužeb, pak při srovnávání úrovně můžeme využívat i data za Japonsko. Ovšem „návštěvnost bohoslužeb“ v rámci šintoismu, dominantního japonského náboženství, má jiný význam než v křesťanství [Werner 1995]. To se ovšem z dat samotných nedozvíme – proměnná má stejnou podobu jako u všech ostatních zemí. Rozdíly lze ovšem identifikovat i v rámci křesťanství – v rámci katolické církve se klade na pravidelnou účast na bohoslužbách větší důraz než v církvích protestantských. Ovšemže lze jít ještě dále – mezi zeměmi, kde dominují protestantské denominace, nacházíme velké rozdíly, které nelze interpretovat pouze jako rozdíly v intenzitě a rozšíření víry v populaci, ale také jako rozdíl v samotném významu účasti na bohoslužbách – případem USA se budu zabývat níže. Data sama za sebe zkrátka nemluví.

Social desirability

Kromě toho, co již bylo zmíněno, se dají identifikovat i překážky vyvstávající z toho, že jednotliví lidé i celé populace zahrnuté ve výzkumu mohou mít odlišný vztah k výzkumu, nebo přesněji řečeno rozdílné reakce na jednotlivé podněty v dotazníku a na tazatele. Z toho vyplývá odlišný způsob odpovídání respondentů. Uvedu příklad toho, co mám na mysli. Jde o takzvanou „social desirability“, což by se dalo opsat jako tendence respondenta odpovídat tak, jak se domnívá, že je společensky žádoucí, spíše než by poskytl odpověď, která je pravdivá, ale představuje společensky odsuzovaný postoj nebo chování (tím může být například preference extrémní politické strany nebo užívání drog).

V počátcích metodologického výzkumu byla tendence hodnotit tento jev pouze jako důsledek psychologických vlastností respondenta, konkrétně tendenci k podřízenosti, naslouchání autoritám nebo jako důsledek vlivu tazatele [Tourangeau, Rips, Rasinski 2000]. V tomto ohledu můžeme pro vysvětlení mechanismu „social desirability“ použít model vyplývající z teorie plánovaného chování [Ajzen 1993]. Z tohoto modelu (který je samozřejmě pouze modelem, ovšem v současném výzkumu jednání velmi vlivným) se dá odvodit následující: skutečné jednání je ovlivněno nejen postojem jednajícího, ale také tím, jak je ovlivněn převládajícími normami dané společnosti, a navíc i tím, jak silně vnímá sociální kontrolu v této společnosti.

Uveďme příklad z oblasti náboženství, který se již dotýká námi zkoumaného indikátoru. To, zda se někdo bude zúčastňovat bohoslužeb, je podle tohoto modelu do značné míry ovlivněno nejen jeho náboženským

[10] Například pro data ISSP tento vztah ověřila Hamplová [2000].

Vávra, Martin. 2009. „Jak zjišťovat návštěvnost bohoslužeb? Problémy s měřením náboženského fenoménu“. *Naše společnost* 7 (1): 32 - 39.

přesvědčením, ale také tím, zda je společenskou normou do kostela chodit a zda je plnění této normy sociálním okolím nějak kontrolováno a sankcionováno (což je pravděpodobně případ USA nebo Polska, o tom ale více dále). Tento model ale nemusíme využít pouze pro vysvětlení samotného navštěvování bohoslužeb, ale také pro interpretaci toho, že respondenti uvádějí do dotazníků údaje o návštěvnosti, které neodpovídají skutečnosti. V tomto případě společenské normě nepřizpůsobí své skutečné chování, ale to jak o svém chování referují tváří v tvář tazateli.

V současných metodologických diskusích navíc sílí přesvědčení, že ona „sociální žádoucnost“, kterou respondenti vnímají a vůči které přizpůsobují své odpovědi je (také) kulturní jev. Je silnější v kulturách, které mají silnější kolektivistické a konformistické rysy – například východoasijských. Je také silnější v zemích spíše chudších (poměřováno podle HDP na osobu) a uvnitř těchto zemí u individuí s menším vlivem. Tento fakt – to, že síla social desirability není distribuována náhodně, ale vykazuje systematické diference mezi kulturami a uvnitř těchto kultur mezi společenskými třídami – má významný důsledek pro sociologický výzkum [Johnson, Vijver 2003].

Jak jsme viděli na výše uvedeném příkladu, postup od teorií ke konkrétním indikátorům a od indikátorům k datům není nijak samozřejmý, a tomu bychom měli přizpůsobit i naše chápání těchto dat. V další části se budu zabývat již samotnými výzkumnými nástroji měřícími účast na bohoslužbách a daty, která z jejich užití vznikla.

Frekvence návštěv bohoslužeb – možnosti měření

V úvodní části textu jsem napsal, že frekvence návštěv bohoslužeb vychází v řadě výzkumů jako jeden z nejsignifikantnějších indikátorů náboženskosti v tom smyslu, že existují silné vazby mezi touto proměnnou a například postojovými proměnnými, které by měly být na základě teoretických předpokladů náboženskostí ovlivněny. A to přestože, jak už jsem ve zmínce o social desirability upozornil a jak tvrdí i například i Andrew Greeley [2003], za návštěvou bohoslužby nemusí stát pouze intenzívní víra a naopak – lidé, kteří jsou religiózní a identifikují se s nějakým náboženstvím, se nemusí bohoslužeb účastnit. Důležitější pro účast je spíše vazba k rituálům a tradici, určitá loajalita, která se nemusí shodovat s intenzivní osobní vírou nebo pevným dodržováním náboženské doktríny. Jak vidíme v tabulce 1, korelační vztahy s dalšími proměnnými vyjadřujícími nějakou formu náboženskosti jsou velmi silné. Platí to jak pro přináležitost ke konkrétnímu náboženství, subjektivní míry zbožnosti, nebo i jiný typ náboženského chování. Nejnižší korelaci nacházíme u proměnné vyjadřující míru souhlasu s názorem, že „někteří léčitelé mají léčitelské schopnosti od Boha“, který už lze pokládat za indikátor měřící spíše „magické myšlení“ než klasickou křesťanskou zbožnost. I korelace s dalšími indikátory „netradičních religiozit“ (mysticismus, magie), v této tabulce neuvedené, jsou také poměrně nízké nebo dokonce záporné.

Vávra, Martin. 2009. „Jak zjišťovat návštěvnost bohoslužeb? Problémy s měřením náboženského fenoménu“. *Naše společnost* 7 (1): 32 - 39.

Tabulka 1: Korelace (Spearmanovorho) mezi návštěvností bohoslužeb a dalšími náboženskými fenomény.

Účast na bohoslužbách - text otázky / Náboženská příslušnost, subjektivní religióznost, osobní náboženská aktivita - text otázek	Hlásíte se k nějakému konkrétnímu náboženství či církvi?	Bez ohledu na to, zda se hlásíte k nějakému konkrétnímu náboženství, jak jste zbožný(á)?[11]	Jak často – pokud vůbec – se modlíte mimo okamžiky, kdy jste na bohoslužbách?
Kromě zvláštních událostí jako jsou svatby a pohřby, jak asi často navštěvujete v současnosti bohoslužby?	0,56	-0,65	0,67
Zdroj: data ESS II – mezinárodní soubor	N=32051	N=32046	N=31760
	Uveďte prosím, který výrok nejlépe vystihuje váš názor na Boha.[12]	Věříte v nebe?[13]	Někteří léčitelé mají léčitelské schopnosti od Boha.[14]
Jak často navštěvujete bohoslužby, náboženské obřady?	-0,55	0,51	0,18
Zdroj: data ISSP 98 – mezinárodní soubor	N=34796	N=29783	N=16812

Data CVVM, leden – duben 2006.
Pozn.: Procenta v řádku. Údaje v tabulce jsou přepočteny bez odpovědí „neví“.

Z výše uvedených údajů i z faktické rozšířenosti používání návštěvnosti bohoslužeb v analýzách sociologie náboženství je zřejmé, že tento indikátor je stále významný, přestože měří pouze určitý aspekt náboženského chování. Na pořadu dne tedy není jeho nahrazení, ale spíše diskuse možností a limitů jeho užívání. Ty totiž nejsou tak zřejmé, jak by se mohlo na první pohled zdát. Status „neproblematičnosti“ klasického zjišťování návštěvnosti byl výrazně zpochybněn, když ve Spojených státech propukla v devadesátých letech debata o tom, zda jsou odhady návštěvnosti bohoslužeb založené na reprezentativních výzkumech nadsazené a pokud ano, proč tomu tak je a samozřejmě také jak získat přesnější odhady.

Celou diskusi můžeme rozdělit do tří bodů. První se týká zdroje dat. Pro sociology je nejčastěji užívaným zdrojem výzkum typu survey a v něm, v tomto případě, otázky zjišťující přímo frekvenci návštěv bohoslužeb. Ovšem existují i dva další způsoby, jak toto zjistit. První využívá data z „time use“ výzkumů, tedy výzkumů zjišťujících po určitých časových intervalech způsob trávení času.[15] Druhý pak vychází z dat samotných církví. Ty si pro svou vlastní potřebu zjišťují, kolik věřících bohoslužby navštěvuje, a případně i několik základních demografických charakteristik, jako je věk, pohlaví nebo postavení na trhu práce. Právě na základě těchto dat Hadaway, Marler a Chavez [1993] došli k závěru, že údaje z reprezentativních sociologických výzkumů návštěvnost bohoslužeb silně nadsazují a že skutečná míra návštěvnosti představuje jak pro katolíky, tak i protestanty přibližně poloviční hodnoty čísel zjištěných v dotazníkových šetřeních. Autoři tento rozdíl vysvětlovali tím, že ve Spojených státech jsou náboženská víra a s ní spojené praktiky sociálně oceňovány a odpovědi v dotazníkových šetřeních jsou vychýleny vlivem tazatele nebo obecněji „social desirability“ efektem, což je jev, jehož mechanismus jsem naznačil výše. Tento názor se stal velmi vlivným a například Inglehart a Norris [2004] s ním celkem neproblematicky pracují jako s důkazem toho, že i ve Spojených státech probíhají sekularizační procesy. Přesto byl i tento závěr zpochybněn na základě dalších výzkumů používajících různé druhy dat a odlišné designy výzkumů. Podle nich se zdá, že

[11] Měřeno na jedenáctistupňové škále, kde 0 znamená „zcela nenáboženský“ a 10 znamená „naprosto nábožensky založený“.
[12] Škála od 1 „nevěřím v Boha“ po 6 „vím, že Bůh skutečně existuje a nepochybuji o tom“.
[13] Čtyřbodová škála od „rozhodně ano“ po „rozhodně ne“.
[14] Čtyřbodová škála od „rozhodně je to pravda“ po „rozhodně to není pravda“.
[15] Záleží samozřejmě na dostupnosti a kvalitě takových dat pro jednotlivé země. V ČR není takový výzkum v současné době prováděn, a pokud je mi známo, tak není pro nejbližší období ani plánován. Jak ukazují na příkladu australských „time use“ dat [Bouma, Lennon 2003], při použití tohoto druhu výzkumu můžeme analyzovat poměr času stráveného různými náboženskými aktivitami navzájem i s jinými typy aktivit. Navíc, protože respondenti zaznamenávají své aktivity bezprostředně nebo s malým časovým odstupem, u tohoto typu dat je zmenšen problém se zaokrouhlováním a zapomínáním, které jsou významným zdrojem zkreslení ve výzkumech typu survey [Vinopal 2008].

Vávra, Martin. 2009. „Jak zjišťovat návštěvnost bohoslužeb? Problémy s měřením náboženského fenoménu“. *Naše společnost* 7 (1): 32 - 39.

skutečně v dotazníkových šetřeních dochází k nadsazování návštěvnosti bohoslužeb, ovšem nikoli tak výrazně, jak naznačoval Hadaway s kolegy. Dále se ukázalo, že toto nadhodnocení není dáno pouze tím, že respondenti chtějí být před tazatelem konformní s dominantní společenskou normou, ale také tím, že interpretují pojem bohoslužba šířeji, než zamýšlejí výzkumníci, a při jiném, přesnějším, znění otázky (k tomu více v tabulce 2) své odpovědi korigují. Jako nepřesné se pak ukázaly i církevní statistiky o návštěvnosti, na kterých bylo zpochybnění dotazníkových šetření založeno. Zdá se, že tyto statistiky návštěvnost naopak systematicky podhodnocují – například tím, že započítávají účast pouze na víkendových bohoslužbách [Smith 1998]. Na nepřesnost tohoto typu dat upozorňuje i Tichý [2007].

Druhý bod debaty se týká podoby otázky, kterou je návštěvnost bohoslužeb zjišťována.

V polovině devadesátých let proběhl v rámci General social survey (GSS) pod vedením Toma Smithe experimentální výzkum, který zjišťoval návštěvnost bohoslužeb pomocí různě formulovaných otázek. Standardní otázka v GSS je podobná té, která se užívá i v ISSP, ESS nebo EVS. Zní „Jak často navštěvujete bohoslužby?“ s poznámkou pro tazatele „použijte kategorie, pokud je to potřeba“. Smith se svými kolegy ovšem zařadil do jednoho z výzkumů této série i následující alternativní znění otázek. Různé verze otázek, uvedené v následujícím bloku, byly respondentům distribuovány náhodně. (tabulka 2)

Formulace otázek má za cíl uvést návštěvu bohoslužby jako běžnou činnost (především varianta 1, která ji zařazuje do kontextu jiných „normálních“ činností), a tak snížit efekt social desirability. Za druhé mají otázky zlepšit vybavování si účasti na bohoslužbách z paměti (především varianta 2, jež podněcuje respondenta k intenzivnějšímu vzpomínání a přesnějšímu vybavení si reálné účasti v posledních sedmi dnech). Varianta 3 pak sleduje cíl odlišit návštěvu bohoslužby od „příbuzných činností“, které podle poznatků sociologů lidé někdy pod hlavičku „účast na bohoslužbě“ zařazují.

Tabulka 2: Variantní znění otázek zjišťujících návštěvnost bohoslužeb použitých v experimentálním výzkumu GSS

1.) Nyní se Vás zeptám na některé věci, které jste mohl dělat během posledních sedmi dní.
Zajímá mě pouze posledních sedm dní. Dělal jste od posledního (tazatel uvede den v týdnu před sedmi dny) následující:
Šel jste k lékaři nebo podstoupil léčbu na klinice nebo v nemocnici?
Jedl jste v restauraci (zahrnuje i restaurace s rychlým občerstvením)?
Viděl jste film v kině?
Zúčastnil jste se bohoslužby (religious service)?

2.) Který den nebo které dny jste se účastnil bohoslužby během posledních sedmi dní?

3.) Dělal jste během posledních sedmi dní následující:
Navštívil jste pravidelnou týdenní bohoslužbu v kostele nebo synagoze (například nedělní ranní bohoslužbu)?
Nezapočítávejte sem sledování bohoslužby v televizi nebo její poslech v rozhlase.
Sledoval jste bohoslužbu v televizi nebo ji poslouchal v rozhlase?
Zúčastnil jste se nějakého jiného typu náboženského setkání (například modlitební snídaně, schůzka skupiny studující bibli, přednáška organizovaná církví)?

Zdroj: [Smith 1998]

Cíl otázky v tomto experimentálním šetření se liší jak od „běžné“ otázky GSS, tak i od otázek použitých v ESS, ISSP a EVS, tedy výzkumech jimiž se budeme zabývat dále. Zatímco v GSS šlo o zjištění zda, případně kolikrát se respondent účastnil bohoslužby v posledních sedmi dnech, ISSP, EVS i ESS zjišťují pro každého respondenta jakousi průměrnou frekvenci návštěv bohoslužeb „v současnosti“ (nowadays, these days). Lze se domnívat, že způsob, který zvolili v GSS bude přesnější (ptá se na konkrétní časové období, které je krátké a bezprostředně předchází dotazování), ovšem dozvíme se díky němu skutečně „pouze“ to zda byl respondent na bohoslužbě v týdnu přecházejícím dotazování. Pro celou populaci pak zjistíme, jaká její část navštěvuje bohoslužby. Jde zkrátka o jinou informaci. Domnívám se, že by bylo vhodné podobnou otázku zařadit i do některého z mezinárodních šetření.

Z tohoto experimentálního výzkumu a jeho srovnání s jinými vyplynulo několik závěrů. Nejvyšší podíl respondentů navštěvující bohoslužby vyšel z výzkumů Gallupova institutu (41% respondentů, kteří uvedli, že se účastnili bohoslužby v uplynulých sedmi dnech), který používá také nejméně specifikovanou otázku.[16] Poté následovala standardní otázka GSS (37,1 % respondentů). Za ní následovaly otázky z experimentálního výzkumu. U nich podíl těch, kteří uvedli, že navštěvují bohoslužby, klesal od otázky 1 k otázce 3 (u ní to již bylo pouze 28 % respondentů, kteří uvedli, že se účastnili bohoslužby v uplynulých sedmi dnech).

Zde se již dotýkáme třetího bodu diskuse o návštěvnosti bohoslužeb. Ten se týká interpretace dat a závěrů, které jsou na jejich základě činěny. Debata, která se na jejich základě rozpoutala, nebyla pouze akademická. Byla i debatou o úloze a významu církví ve společnosti. Na tom můžeme vidět, že náboženství je (nejen v USA) citlivým tématem, takže i původně metodologická debata se stala součástí „kulturních válek“. Proto je důležité, nejen v tomto případě, usilovat o reflexi vlastní pozice a uvést vlastní předpoklady, s kterými do svých výzkumů a textů vstupujeme.

Frekvence návštěv bohoslužeb – výsledky měření

Nyní již pojďme k výsledkům měření návštěv bohoslužeb tak, jak je prováděno v nejvýznamnějších (tj. nejcitovanějších, prováděných na reprezentativních vzorcích v největším počtu zemí a zaměřujících se na širokou paletu témat) současných mezinárodních sociologických šetření. V tabulce 3 vidíme podíl respondentů účastnících se bohoslužeb nejméně jednou týdně podle ESS, ISSP a EVS.[17] V každém z těchto výzkumů bylo užito odlišné znění otázky i podoba kategorií nabízených respondentovi (viz tabulka 4). Nejobecněji formulovanou otázku nabízí ISSP – u ESS a EVS nacházíme specifikaci „Kromě zvláštních událostí jako jsou svatby a pohřby“. Mimo tohoto upřesnění ani v jednom z výzkumů nejsou použity formulace podporující korektní „rozpomenutí si“ na účast na bohoslužbách a/nebo formulaci otázky potlačující efekt social desirability tak, jak to bylo prováděno v experimentálním výzkumu GSS.

Ve výzkumu ESS je podoba dotazníků (a tedy i podoba otázky a kategorií měřících návštěvnost bohoslužeb) striktně určena organizátory výzkumu. V ISSP a EVS nejsou podmínky pro národní týmy tak přísné. Dochází proto k mírným odchylkám, například v podobě a počtu nabízených kategorií u jednotlivých otázek. Ve dvou zemích se od základní podoby odlišovala dokonce i formulace otázky.[18] Cílem je, aby se ve všech národních datových souborech dala proměnná rekódovat na shodné kategorie, ale pokud je kategorizace podrobnější, pak to většinou není vnímáno jako problém. Týká se to i návštěv bohoslužeb. Zatímco v ČR byla ve výzkumu ISSP použita kategorizace jako v „master questionnaire“, v jiných zemích se odlišovala.[19] Výsledky tím mohou být pochopitelně ovlivněny. Nejde pouze o zcela jinou podobu kategorií. Jak upozorňuje Vinopal, odchylku může způsobit i podrobnější kategorizace, tedy situace kdy je jedna kategorie rozdělena do více kategorií. „Vysokofrekvenční škály (segmentující podrobněji spíše vyšší úrovně sledované vlastnosti) produkují vyšší výsledné hodnoty než škály nízkofrekvenční (segmentující podrobněji spíše nižší úrovně sledované vlastnosti)“ [Vinopal 2009: 414]. I kvůli těmto odchylkám je potřeba pečlivě studovat dostupné informace k výzkumům. Velké množství (především v případech ISSP a ESS) jich lze získat na adresách uvedených v poznámce 17.

[16] Její znění je: „Navštívil jste v posledních sedmi dnech kostel nebo synagogu či nikoli?“

[17] Bližší informace o výzkumu ESS lze získat na http://www.europeansocialsurvey.org, o výzkumu EVS na http://www.worldvaluessurvey.org/ a o výzkumu ISSP na stránkách http://www.issp.org/.

[18] Ve Velké Británii použili: „Apart from such special occasions as weddings, funerals and baptism, how often nowadays do you attend services or meetings connected with your religion?“ V Japonsku pak „How often do you attend religious services or go to pray at temple/shrine other than ‚Hatumode‘, wedding or funeral?“. Japonská změna odráží charakter tamější náboženské scény, která je zcela odlišná od té dominantně křesťanské tak, jak ji nacházíme v ostatních účastnických zemích ISSP.

[19] Například ve Velké Británii použili kategorie „přinejmenším jednou za čtrnáct dní“ (místo „dvakrát až třikrát měsíčně“ z referenčního dotazníku), „přinejmenším jednou měsíčně“ (místo „asi jednou za měsíc“) a spojili do jedné kategorie „několikrát za rok“ a „jednou či dvakrát za rok“.

Vávra, Martin. 2009. „Jak zjišťovat návštěvnost bohoslužeb? Problémy s měřením náboženského fenoménu“. *Naše společnost* 7 (1): 32 - 39.

Tabulka 3: Procentní podíl respondentů účastnících se bohoslužeb alespoň jednou týdně podle ESS, ISSP a EVS.

	EVS		ISSP		ESS		
	1990	1999	1991/92*	1998	I. vlna	II. vlna	III. vlna
Polsko	65,6	58,92	61,03	36,84	56,76	57,38	54,12
Irsko	80,9	58,64	65,10	56,82	53,79	55,59	46,16
Slovensko	31,7	40,47	-	29,75	-	32,80	31,15
Portugalsko	33,3	36,40	-	29,52	30,06	30,56	28,67
Španělsko	33,4	25,33	-	26,57	19,82	18,90	18,47
Slovinsko	22,9	16,90	-	13,14	19,69	16,59	18,08
Rakousko	25,0	22,65	17,80*	17,48	19,15	15,53	16,94
Velká Británie	13,0	14,27	13,23	13,57	12,59	14,32	12,70
Nizozemí	20,7	13,89	15,72	13,80	12,20	13,76	13,53
Území bývalého „západního Německa – NSR	18,6	15,42	14,75	8,26	10,67	11,97	*9,52***
Maďarsko	14,0	10,41	13,04	13,03	11,26	11,62	11,30
Česko	8,4	6,87	13,30*	7,18	8,06	7,25	-
Francie	10,2	7,49	-	12,74	7,73	6,93	6,61
Švédsko	4,2	3,75	-	5,49	4,61	3,91	4,21
Dánsko	2,5	2,64	-	2,09	2,67	3,17	3,62
Území bývalého „východního Německa - NDR	8,8	5,50	3,59	6,71	3,66	2,68	*9,52***

Zdroj: data ESS II, ISSP 91, ISSP 98, EVS 90 a EVS 99.
Poznámky k tabulce:
Údaje označené * pocházejí z výzkumu ISSP 1992. V těchto zemích nebyl výzkum ISSP 1991 proveden.
** - ve třetí vlně ESS již nebyla zařazena proměnná, která by umožnila rozlišit, zda se rozhovor uskutečnil na území bývalé NDR či NSR. Nebylo možné ji vytvořit s využitím proměnné „region“ neboť Berlín nyní tvoří jediný region, zatímco dříve byl rozdělen mezi východní a západní část. Proto údaj „9,52%“ pochází z celého německého vzorku bez rozlišení východní – západní.
Sběr dat pro ESS I byl proveden mezi zářím 2002 a prosincem 2003, v ESS II proběhl mezi zářím 2004 a červnem 2005, a u ESS III byla data sebrána mezi zářím 2006 a listopadem 2007. Pro ISSP 1991 byla data sebrána v roce 1991 kromě Rakouska, kde výzkum proběhl v roce 1993. V rámci ISSP 1998 proběhl sběr dat v letech 1998 a 1999. Data ve výzkumu EVS 1990 byla sebrána mezi prosincem 1989 a únorem 1992 a konečně v EVS 1999 byla sbírána v rozmezí let 1999 a 2001.

Mezi žádnými dvěma vlnami výzkumu ESS (který, jak jsem již napsal, zajišťuje nejvyšší úroveň standardizace a srovnatelnosti) nepřesahuje rozdíl návštěvnosti bohoslužeb tři procentní body – jedinou výjimkou je irský pokles. V této zemi lze ovšem sledovat velmi výrazné poklesy již od počátku devadesátých let. Rozdíly mezi jednotlivými výzkumy prováděnými časově blízko sebe (EVS 90 a ISSP 91 na jedné straně a EVS 99 a ISSP 98 na straně druhé), jsou u některých zemí (například Rakousko, Polsko, Slovensko) poměrně velké. U jiných (kupříkladu Nizozemí, Velká Británie) jsou tyto rozdíly relativně velmi malé. Nelze vysledovat žádný vzorec v tom smyslu, že některý z výzkumů by údaje o frekvenci návštěv systematicky podhodnocoval nebo nadhodnocoval. Pokud využijeme údaj o návštěvnosti v nějaké zemi v kontextu ostatních provedených výzkumů, můžeme se dobrat výsledků zatížených menší chybou a naopak „podezřívavě“ nahlížet na výsledky, které z hodnot a trendů naznačených ostatními výzkumy vybočují. To se týká například propadu návštěvnosti bohoslužeb v Polsku na 36,84 %, který naznačuje výzkum ISSP 1998. Ten pravděpodobně neodpovídá realitě, neboť v následujících výzkumech (I. až III. vlna ESS) byla míra návštěvnosti v této zemi přes 50 %.

Dá se říci, že ve všech výzkumech je zachován základní vzorec pořadí i zemí. Vidíme země s velmi vysokou účastí na bohoslužbách (Irsko, Polsko, Portugalsko, či Slovensko), na opačném konci se v každém z výzkumů nacházejí Dánsko, Švédsko, území bývalé NDR a také Česká republika. Lze tedy dle mého názoru konstatovat, že pokud se budeme držet zásad uvedených v závěru tohoto článku, pak jsou pro většinu „běžných“ analytických cílů data o návštěvnosti bohoslužeb dostatečně robustní a stabilní.

Vávra, Martin. 2009. „Jak zjišťovat návštěvnost bohoslužeb? Problémy s měřením náboženského fenoménu“. *Naše společnost* 7 (1): 32 - 39.

Tabulka 4: Znění otázek a nabízených kategorií zjišťujících návštěvnost bohoslužeb

Výzkum	Znění otázky	Kategorie
ISSP	Jak často navštěvujete bohoslužby, náboženské obřady? („How often do you attend religious services?“)	1 Nikdy 2 Méně než jednou ročně 3 Asi jednou nebo dvakrát za rok 4 Několikrát za rok 5 Asi jednou za měsíc 6 Dvakrát až třikrát měsíčně 7 Téměř každý týden 8 Každý týden 9 Několikrát za týden
ESS	Kromě zvláštních událostí jako jsou svatby a pohřby, jak asi často navštěvujete v současnosti bohoslužby? (Apart from special occasions such as weddings and funerals, about how often do you attend religious services nowadays?)	1 Každý den 2 Častěji než jednou týdně 3 Jednou týdně 4 Nejméně jednou měsíčně 5 Jen o zvláštních svátcích 6 Méně často 7 Nikdy
EVS	Kromě zvláštních událostí jako jsou svatby a pohřby, jak asi často navštěvujete v současnosti bohoslužby? (Apart from weddings, funerals and christenings, about how often do you attend religious services these days?)	1 Častěji než jednou týdně 2 Jednou týdně 3 Jednou měsíčně 4 O vánocích/o velikonocích 5 O jiných konkrétních náboženských svátcích 6 Jednou za rok 7 Méně často 8 Nikdy, v podstatě nikdy

Zdroj: http://zacat.gesis.org.
Poznámka k tabulce: Nejdříve je uveden text otázky tak, jak byl v české verzi dotazníku (v případě ISSP jde samozřejmě jen o text z roku 98, neboť v roce 91 u nás výzkum nebyl prováděn), poté původní znění otázky referenčním dotazníku (master questionnaire), který měly národní týmy používat jako základ pro své překlady a konečně v posledním sloupci jsou kategorie z dotazníků – uvedeny jsou kategorie z českých verzí, ty ovšem ve všech příkladech odpovídají přesně původním verzím z referenčních dotazníků.

Závěr

Čísla popisující návštěvnost bohoslužeb získaná z reprezentativních výzkumů tedy nelze pokládat za stoprocentně spolehlivá. Rozhodně by nemělo příliš smyslu zakládat nějaký závěr na rozdílech v řádu jednotlivých procent. To ale neznamená, že je nemůžeme využít pro hrubý popis tradiční náboženské scény (typu „země s vysokou návštěvností“ versus „země s nízkou návštěvností“) nebo pro zjišťování vztahu návštěv bohoslužeb s jinými proměnnými. Tato omezená spolehlivost je dána jak určitou možnou nejasností v tom, co je a co není návštěva bohoslužby, tak omezenou pamětí respondentů a obtížemi v přesném odhadu, a tak i možnou mírou stylizace odpovědí v zemích, kde má návštěva bohoslužeb (alespoň co se týče dominantního veřejného přesvědčení) výrazně pozitivní nebo spíše negativní konotaci. Přes naznačené problémy není nutné být pouze skeptický – pokud se držíme několika zásad:

První z nich je potřeba využití údajů o výzkumech (odchylky ve znění otázek, nabízených kategoriích, významné události, které se odehrály v období sběru dat), které poskytují na svých webech datové archivy, kde jsou mezinárodní datové soubory uloženy.

Druhou je vhodnost kombinace s jinými zdroji dat, tam kde je to možné a/nebo s jinými výzkumy stejného typu.

Třetí pak nutnost získání co nejvíce informací o náboženské situaci v dané zemi a samozřejmě i o náboženstvích, které se ve výzkumu objevují – o tom, co pro jejich vyznavače může znamenat „účast na bohoslužbě“.

Za čtvrté bychom měli být obeznámeni, ať už jako sociologové připravující výzkum nebo při analýze dat, s teoretickou sociologií náboženství a mít vytvořené teoretické interpretační schéma.

Vávra, Martin. 2009. „Jak zjišťovat návštěvnost bohoslužeb? Problémy s měřením náboženského fenoménu“. *Naše společnost* 7 (1): 32 - 39.

Pátou zásadou je metodologická opatrnost, která nám kupříkladu zabrání, abychom jako věcně významné interpretovali malé rozdíly v rozsahu několika málo procent, které byly naměřeny například v různých výzkumných sériích, za použití jiného typu otázky nebo jiné kategorizace odpovědí.

Dodržování těchto zásad nám pomůže zajistit, aby naše závěry nebyly jen nějakou „dojmologií“ a laickým věděním povýšeným na vědu, které je ovšem navíc doprovázeno (a zdánlivě dokázáno) přesnými čísly.

Literatura

Asad, Talal. 2003. Formations of the secular: *Christianity, Islam, modernity.* Stanford. Stanford University Press.

Ajzen, Icek. 1993. „Attitude theory and attitude - behavior relation.“ Pp. 41-58 in Dagmar Krebs, Peter Schmidt (eds.) *New directions in attitude measurement.* Berlin. Valter de Gruzer.

Bouma, Gary, Dan Lennon. 2003. „Estimating the Extent of Religious and Spiritual Activity in Australia Using Time-Budget Data.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 42 (1): 107-112.

Dekker, Paul, Eric Uslaner (eds.) 2001. *Social Capital and Participation in Everyday Life.* London: Routledge.

Glock, Charles. 1962. „On The Study Of Religious Commitment“ *Religious Education.* 57 (4): 98 – 110.

Greeley, Andrew. 2003. *Religion in Europe at the end of the second milenium.* London: Transaction book.

Hadaway, Kirk, Penny Marler, Mark Chavez. 1993. „What the Polls Don‘t Show: A Closer Look at U.S. Church Attendance.“ *American Sociological Review* 5 (6): 741-752.

Hamplová, Dana. 2000. *Náboženství a nadpřirozeno ve společnosti.* Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky.

Harkness, Janet, Bettina Langfeldt, Evi Schulz. 2001. *ISSP Study Monitoring 1996-1998.* Dostupné na: http://www.za.uni-koeln.de/data/en/issp/codebooks/ZA2900_mr.pdf

Harkness, Janet, Peter Mohler, Fons Van De Vijver. 2003. „Comparativeresearch.“ Pp. 3-18 in Harkness, Janet, Peter Mohler, Fons Van De Vijver (Eds.) *Cross-cultural survey methods.* Hobojem: John Wiley and Sons.

Johnson, Timothy, Fons van de Vijver. 2003. „Social desirability in cross-cultural research.“ Pp. 195-206 in In Harkness, Janet, Peter Mohler, Fons Van De Vijver (Eds.) *Cross-cultural survey methods.* Hobojem: John Wiley and Sons .

Inglehart, Ronald, Pippa Norris. 2004. *Sacred and Secular; Religion and Politics Worldwide.* Cambridge: Cambridge University Press.

Krejčí, Jindřich. 2008. *Kvalita sociálněvědních výběrových šetření.* Praha: Slon.

Krosnick, Jon. 1999. *„Survey Research“ Annu. Rev. Psycho.* 50: 537-567.

Nešpor, Zdeněk. 2004. „Ústřední vývojové trendy současné české religiozity“ Pp. 21-37 in Zdeněk Nešpor (ed.) *Jaká víra? Současná česká religiozita/spiritualita v pohledu kvalitativní sociologie náboženství.* Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky.

Nešpor, Zdeněk, Dušan Lužný. 2007. *Sociologie náboženství.* Praha: Portál.

Nešpor, Zdeněk, David Václavík a kolektiv. 2008. *Příručka sociologie náboženství.* Praha: Slon.

Putnam, Robert. 2000. *Bowling alone.* New York: Simon and Schuster.

Smith, Tom. 1998. „A Review of Church Attendance Measures.“ *American Sociological Review* 63 (1): 131-136.

Sommerville, John. 1998. „Secular Society/Religious Population: Our Tacit Rules for Using the Term, Secularization.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 37 (2): 249-253.

Tichý, Radek. 2007. „Lidé, skupiny a praktiky v české katolické církvi 1997–2005.“ *Prague Prague social science studies.* Sociologická řada – 015.

Tourangeau, Roger, Lance Rips, Kenneth Rasinski. 2000. *The psychology of survey response.* New York: Cambridge University Press.

Váně, Jan, Martin Kreidl. 2001. „Přehled výzkumů mapujících religiozitu v ČR po r. 1989.“ *SDA Info* 3 (4-5): 1-5.

Vinopal, Jiří. 2008. „Situace standardizovaného dotazování z hlediska kognitivních přístupů.“ *Sociologický časopis* 45 (2): 397-420.

Werner, Karel. 1995. *Náboženství jižní a východní Asie.* Brno: Masarykova univerzita.